

Een wereld onder de zon

Kosmografie en cartografie in het *Liber Floridus*

Karen De Coene

Voor een hedendaags cartograaf moet een kaart een geografische werkelijkheid met behulp van coördinaten zoals lengte- en breedtegraad voorstellen.¹ Geen van de cartografische voorstellingen uit het *Liber Floridus* beantwoordt aan die definitie, en toch ontbreekt de encyclopedie uit de vroege twaalfde eeuw in geen enkel overzichtswerk van de historische cartografie. Naast de portolanen (mediterrane zeevaartkaarten vanaf de 13de eeuw) en itineraria (Romeinse wegenkaarten) staan de middeleeuwse *mappae mundi* of 'kaarten van de wereld' aan de wieg van de cartografie. Tot in de zestiende eeuw, in bijvoorbeeld het werk van de cartograaf Gerard Mercator, blijft het holistische uitgangspunt van de middeleeuwse *mappae mundi* behouden om kaarten en in het bijzonder atlassen samen te stellen.

In tegenstelling tot hedendaagse wereldkaarten tonen de *mappae mundi* plaats én tijd op een en dezelfde voorstelling. Ze zijn als het ware vierdimensionaal. De kaart van de wereld is tegelijk een tijdlijn waarop het verloop van de geschiedenis van oost naar west staat uitgebeeld. Op de kaarten die Lambertus tekent, wordt het begin van de schepping in het oosten gesitueerd: voorbij India bevindt zich het paradijs. In het westen treft men het Europese Avondland aan waar de perikelen uit de apocalyptische eindtijd plaats zullen vinden.² Tussen beide speelt zich de heilsgeschiedenis af. Armenië, waar Noach aan land ging, Chaldea, het thuisland van Abraham, de bomen van zon en maan die de dood van Alexander de Grote voorspelden, het land van Ofir dat Salomon van goud voorzag, Judea, waar het Nieuwe Testament zich situeert, Gog en Magog die op het einde der tijden zullen losbreken van achter de poorten van de Kaukasus waar Alexander ze opsloot, staan afgebeeld op de wereldkaart die we helaas enkel kennen uit kopieën van het *Liber Floridus* - in het oorspronkelijke handschrift werd ze immers niet bewaard (afb. 69).³

De *mappa mundi* toont de belangstelling van twaalfde-eeuwse geleerden om de Bijbelexegese ook vanuit de fysische werkelijkheid te laten vertrekken. Aanleiding daarvoor bevond zich onder meer in de brief van Paulus aan de christenen van Rome. Daarin stond dat de onzichtbare natuur van God (de 'invisibilia') kon begrepen worden door de zintuiglijke waarneming van zijn schepping.⁴ De quote was ongemeen populair en komt voor in het werk van zowel de voorgangers (Augustinus, Beda, Pseudo-Dionysius de Areopagiet, Eriugena) als de tijdgenoten van Lambertus (Anselmus van Canterbury, Petrus Abelardus, Bernardus van Clairvaux, Hugo van Saint-Victor, Rupert von Deutz etc.). Dat Lambertus met de idee vertrouwd was, blijkt niet alleen uit zijn *mappae mundi*, niet alleen uit de proloog van het *Liber Floridus*, maar ook uit de integratie van zijn kosmografie binnen de zes scheppingsdagen uit het Bijbelboek *Genesis*. Dit boek was dan ook een belangrijke bron van kennis over de natuur in de elfde en twaalfde eeuw (afb. 45 & 46). Voor Lambertus vormt *Genesis* hét boek waarin hij door aanvullingen uit zijn bronnen de kennis over de natuur neerschrijft, terwijl de *mappae mundi* dit op kaarten visueel voorstellen. Beide hulpmiddelen zijn echter niet evenwaardig. De visuele symbolisering is van het hoogste belang. Ze toont meer dan woorden kunnen uitdrukken. Lambertus zelf had ongetwijfeld gelezen hoe Macrobius het gebruik van figuren beargumenteerde met de stelling dat de weg langs de ogen het makkelijker maakt dingen te begrijpen.⁵ De kaarten

stellen op een coherente wijze de visie op het bestaan voor; ze vatten schijnbare tegenspraken op een harmonieuze wijze samen, terwijl de tekst hooguit een geheugensteun, een kaartlegende vormt.⁶ Maar juist die beperktheid maakt van de tekst een handige samenvatting voor de hedendaagse lezer om kennis te verwerven over het wereldbeeld uit het *Liber Floridus*. Vertrekend van het scheppingsverhaal zullen we een aantal *mappae mundi* uit het *Liber Floridus* bekijken in confrontatie met citaten die Lambertus eraan toevoegde. Het illustreert Lambertus' denkmethode: hoewel hij geen eigen ideeën in woorden expliciteert, hersitueert hij door genuanceerde aanhalingen, cijferwerk en vooral door een creatieve beeldtaal de gezaghebbende literatuur en integreert ze binnen een elfde-eeuws intellectueel kader, zoals tot uitdrukking komt in het werk van Anselmus van Canterbury.

De kaartlegende: Wat schiep God in den beginne in zes dagen?

Hoe vertelt Lambertus wat God in het begin in zes dagen schiep? Op de eerste dag stichtte hij de negen engelenorden. Op de tweede dag de zeven hemelen: eerst de blauwe hemel, als tweede hemel het firmament, de derde hemel met het paradijs waar de volmaakte zielen rusten, de vierde hemel met de engelen en aartsengelen die als boodschappers naar de aarde gezonden worden, de vijfde hemel met de hemelse krachten en machten, de zesde hemel met de heerschappijen, de tronen en de eeuwige loop van de sterren en de zevende hemel met God, en de troepen cherubijnen en serafijnen die zo met God verbonden zijn dat er zich tussen hen en God geen andere wezens bevinden. Op de derde dag kreeg het uitspansel vorm als een scheiding tussen de wateren van de oceaan en die van het firmament die het vuur van de sterren moesten verzachten.⁷ Op aarde schiep God de vier paradijsrivieren en de twee oceaangordels die de aarde in vijf zones verdeelden. De omtrek van de aarde lag vast op 252.000 stadia of 21.000 Gallische mijlen. Ook de grootte van en de afstanden tussen de continenten werden beslist. De vierde dag waren de zon, de maan en de sterren aan de beurt. Lambertus twijfelt of de zon vier dan wel acht keer groter is dan de aarde en maakt dus geen beslissende keuze tussen Beda of Helpericus die zijn bronnen hiervoor waren. Maar de maan was wel groter dan de aarde en werd op de wijze van een spiegel door de zon verlicht. Alle levende wezens in het water kregen de vijfde dag vorm: verschillende soorten walvissen, dolfinen, zeevarkens, raven, haring, paling, zeedraken, allerhande vissen, hazen en wolven, muil dieren, zeebarbeel, slakken, kreeften, mossels en vele andere, evenals het apocalyptische monster Leviatan, wiens rol dus van bij de schepping was meegegeven. Op de zesde dag was het de beurt aan de dieren van het land: leeuwen, tijgers, panters, antilopen, luipaarden, neushoorns, olifanten, kameleons, lynxen, beren, bevers, maar ook hondskoppigen, saters, pygmeeën, antipoden, lemnamen, panotheren, hippopoden, kamelen, ezels, muilezels en een hele reeks vogels, evenals de kruipende dieren en de slangen. Helemaal op het einde kneedde God uit de klei van de aarde Adam, en uit een van Adams ribben vormde hij Eva.⁸

De hemelglobe: In negen kringlopen zijn alle dingen met elkaar verbonden

Met dit scheppingsverhaal in het achterhoofd krijgen de *mappae mundi* uit het *Liber Floridus* een referentiekader dat hun leesbaarheid aanzienlijk vergroot. Uit Macrobius' *Commentaar* op de *Droom van Scipio* haalt Lambertus de idee dat alle dingen in negen kringlopen (*orbibus*) of bollen (*globis*)

met elkaar verbonden zijn, waarbij de buitenste hemelse de overige omvat (afb. 71).⁹ Op de binnenwand van die hemelglobe bevinden zich de vaste sterren die ermee meewentelen en door de zon worden belicht. Binnenin bewegen de zeven planeten: de maan, Mercurius, Venus, de zon, Mars, Jupiter, Saturnus; zij zorgen voor zeven van de negen cycli. In het midden hangt dan de negende globe, de aarde, als een klein eiland. De beweging van de hemelse sferen brengt muziek voort. Het heelal zelf is als het ware een toonladder waarbij de hemelsfeer een scherpe klank voortbrengt, terwijl die van de maan de zware toon voor haar rekening neemt.¹⁰

Hoewel Lambertus wel vaker schrijffouten maakt - mogelijk stonden die fouten al in de kopieën die hij consulteerde - heeft een kleine verschrijving in het citaat uit de *Commentaar* op de *Droom van Scipio* een belangrijke implicatie. In plaats van het woord 'kringloop' (*orbibus*) gebruikt hij het woord 'orde' (*ordinibus*), waardoor alles met elkaar verbonden is door negen 'orden'.¹¹ Die negen orden verwijzen naar de negen engelenorden die Pseudo-Dionysius de Areopagiet, een vijfde-eeuwse neoplatonist, beschreven had en die ook een bron voor het *Liber Floridus* vormen.¹² Of het om een bewuste aanpassing gaat, weten we niet. In de tekst die Lambertus kopieerde, staat het woord 'orde' vroeger in de zin; misschien leidde dit tot de idee om de planetenbanen te associëren met de engelenorden van Pseudo-Dionysius. In elk geval wordt elk van de engelenorden op een van zijn kaarten gehuisvest binnen een planetaire omloopbaan (afb. 72).¹³ De associatie kwam trouwens vaker in de literatuur voor, zonder dat er een eensgezinde aanpak van de materie bestond. Ook in het *Liber Floridus* is het niet vrij van contradictie. Zo worden op dezelfde miniatuur de sterren getekend op de binnenwand van de globe conform de *Droom van Scipio*, terwijl hun loop tegelijk blijkt thuis te horen in de zesde hemel waar ook tronen en heerschappijen vertoeven.¹⁴ In een kopie uit Wolfenbüttel is een voorstelling bewaard die het helemaal moeilijk maakt, omdat de noordelijke sterrenhemel op een voorstelling van de kosmische globe is gelegd (afb. 73).¹⁵

Voor de noordelijke sterrenhemel baseert Lambertus zich op het werk van Beda Venerabilis (672-735) en Aratus (315-245 voor Chr.). Kijken we vanaf de aarde naar de sterrenhemel, dan lijken alle sterren even ver weg (afb. 75). Ten opzichte van elkaar hebben ze relatief vaste posities die niet veranderen in de loop der tijd. Ze worden geïllustreerd door mythologische figuren die het aantal sterren per sterrenbeeld en hun onderlinge locatie makkelijk laten voorstellen (afb. 76-82).¹⁶ De hemelkoepel zelf is te beschouwen als een sfeer die met een eenparig circulaire beweging rond haar as draait.¹⁷ Op aarde kan het sterrenbeeld genoteerd worden dat samenvalt met de zon bij zonsondergang. Wanneer dat een heel jaar wordt volgehouden, krijgen we de baan van de zon rond de aarde, de ecliptica, te zien. De naam wijst erop dat de eclipsen van zon en maan op die baan plaatsvinden.¹⁸ In een zone van 8,5° aan weerszijden van de ecliptica bewegen de maan en de planeten. Dat is de zodiak.¹⁹

Net zoals bij de geografie is ook in de kosmografie de voorstelling van de ruimte nooit beperkt tot drie dimensies; steeds speelt tijd er een rol in. Het tijdsconcept is immers gebaseerd op de cycli die in de natuur waarneembaar zijn. Dag en nacht zijn bepaald door de wenteling van het hemelgewelf, de maand houdt verband met de duur van de vier maanfasen, terwijl de jaarlengte afhangt van de omlooptijd van de zon. Op kosmisch niveau onderscheidt Lambertus het wereldjaar dat ten einde loopt wanneer de zeven planeten en alle sterrentekens op dezelfde plaats teruggekomen zijn als in het begin, hetgeen 15.000 jaren in beslag neemt (afb. 83).²⁰ Net zoals Macrobius, de bron waar Lambertus deze informatie haalt, verwacht hij de samenstand van maan, zon en de vijf planeten met de rotatie van de hemelsfeer, nu beter bekend als de precessie van de nachteveningspunten waarbij

de aardas een tolbeweging maakt.²¹ Hoewel het fenomeen in de tweede eeuw voor Christus ontdekt werd door Hipparchus, was Macrobius een van de eerste Latijnse auteurs die enig besef van de hemelbeweging had.²²

De aardbol: De hele bewoonde aarde is als een klein eiland omgeven door een oceaanzee²³

In Aratus' *Phaenomena* kon Lambertus terugvinden dat de wereldas twee polen heeft, waarvan enkel de noordelijke permanent zichtbaar is vanaf het noordelijk halfrond. Precies de onzichtbaarheid van de zuidelijke pool was in de dertiende eeuw het argument dat Johannes de Sacrobosco hanteerde voor de bolvorm van de aarde.²⁴ Binnen het *Liber Floridus* staat die niet ter discussie. Op een van de kaarten die zich laat uitvouwen, schrijft Lambertus expliciet: *globus terrae*, wereldbol (afb. 84).

Hoe het oppervlak van die aardbol er precies uitzag, werd grotendeels bepaald door de waterlopen. Kratos van Mallos onderscheidde anderhalve eeuw voor Christus twee oceaangetijden die elkaar loodrecht snijden. Eén liep over de evenaar, één over de polen. Ze deelden de aarde in vier continenten, waarvan slechts één de gekende bewoonde wereld was (afb. 85). Een wereldbeeld dat Lambertus terugvond in het werk van Macrobius en aanvult met: 'De *mare mediterraneum* loopt van zonsopgang tot zonsondergang en verdeelt de bewoonde wereld.' (afb. 48)²⁵ *Mare mediterraneum* slaat meestal op de Middellandse Zee, maar hier is het woord letterlijk geïnterpreteerd als de *middelaardse* zee, die logischerwijs overkomt met de evenaarsoceaan, terwijl de Middellandse Zee *mare nostrum*, 'onze zee', wordt.²⁶ Voor die idee haalde hij de mosterd uit de Bijbel - de precieze bron is niet exact te duiden. 'Van zee tot zee' was een geijkte uitdrukking die op verscheidene plaatsen voorkwam in de Latijnse Vulgaat en telkens uitvoerig becommentarieerd was door Hieronymus en Augustinus.²⁷ Twaalfde-eeuwse auteurs deden graag een duit in het zakje, het goede voorbeeld volgend van Isidorus en Beda.²⁸ Daarnaast bevond zich specifiek in de literatuur over de antichrist de mogelijkheid voor een verbinding tussen de zee en de windstreken. Adso Dervensis (ca. 910/930-992) schreef immers over de antichrist: 'Van zee tot zee, van oost naar west, van noord naar zuid, zal hij prediken en macht hebben.'²⁹ Hij werd geciteerd door twaalfde-eeuwse auteurs zoals Pseudo-Anselmus van Canterbury en Pseudo-Augustinus.³⁰ Voor Lambertus was het wellicht eenvoudiger om de ligging van de evenaarsoceaan uit te drukken binnen een verbaal kader waarvan de autoriteit vanzelfsprekend was, maar tegelijk benadrukt hij – door Adso als bron te gebruiken - de eschatologische dimensie van zijn cartografie (afb. 86). De geografie stond in het weliswaar duistere licht van de eindtijdverwachting.

Zulke ingrepen typeren Lambertus. Als hij een quasizelfstandige uitspraak doet, grijpt hij terug naar zinsneden, soms slechts een combinatie van twee of drie woorden, die zijn lezer maar vooral ook hemzelf ongetwijfeld de Bijbelse of een andere autoriteit in herinnering brengen. Ogenscheinlijk poneert Lambertus in het *Liber Floridus* geen eigen stellingen, maar uit de minieme aanpassingen van de brontekst blijkt dat de samensteller van de encyclopedie met uiterste voorzichtigheid hier en daar toch uitdrukking geeft aan ideeën die niet uit de brontekst komen. Of die aanpassingen van zijn eigen hand zijn, dan wel of hij ze had gevonden in commentaren op zijn bronteksten, is niet met zekerheid vast te stellen. Maar op basis van overeenkomsten tussen dergelijke toevoegingen in diverse passages van het *Liber Floridus* mag verondersteld worden dat de intentie inderdaad van Lambertus kwam. Dit impliceert dat hij in en door het woord van de ander dacht, waarbij de ander zowel de Bijbel kon zijn als een van de vele gezaghebbende auteurs.

Hoe zag de wereld er volgens Lambertus verder uit? De werelddocean overspoelde een groot deel van de evenaarszone. Conform Kratos van Mallos splitste hij zich in het oosten en het westen op in twee rivierarmen die respectievelijk naar de zuidelijke en naar de noordelijke pool vloeiden. Door de ontmoeting van beide stromen aan de polen ontstond de getijdenwerking. Het vasteland bestond dus uit vier landdelen. Europa, Azië en Afrika vormden een van die vier continenten. Lambertus benadrukt de onzichtbaarheid van de evenaarsdocean voor het menselijke oog door het vuur van de zon.³¹ Sommige continenten kenden inderdaad een extreem klimaat. Ter hoogte van de polen waren ze onbewoonbaar wegens de koude, terwijl het in de omgeving van de evenaar schroeïend heet was. Daardoor ontstonden vijf klimaatgordels. Het resultaat was de zogenaamde zonekaart van Macrobius (afb. 87-89), die Lambertus ook binnen de hemelglobe terugvindt (afb. 54). De noordelijke zone met een gematigd klimaat is bij Lambertus de bewoonbare wereld waarin God Adam en Eva plaatste. In het oosten ervan komt de zon op. Ze bestaat uit een aantal (schier)eilanden. Lambertus verwerpt de gangbare gedachte dat het zuiden daar is waar de Ethiopische woestijn ophoudt. Hij plaatst het echte zuiden in de gematigde klimaatzone die bewoonbaar is in het zuidelijk halfrond.³² Daar situeert Lambertus de antipoden of tegenvoeters. Veel weet hij over hen niet te vertellen, want de tegenvoeters waren onbekend voor de nakomelingen van Adam. Door de hitte van de zon die door de zodiak loopt is het er schroeïend, waardoor het onmogelijk is op het zuidelijk halfrond te raken. Nochtans konden enkele kenmerken van het halfrond uit de theorie worden afgeleid. Er is een andere sterrenhemel, dag en nacht verschillen, en het is er winter wanneer het in het noorden zomert. Lambertus is trouwens van oordeel dat het zuidelijk halfrond twee winters kent.³³ In het uiterste westen van het noordelijk halfrond, nabij de evenaarszone, bevindt zich een eiland dat ook bewoond is door antipoden. Net zoals bij Isidorus van Sevilla gebruikt Lambertus de term 'antipoden' zowel voor de bewoners van de westkant van het noordelijk halfrond, als voor de bewoners van de zuidelijke bewoonbare streken (afb. 69).³⁴

De zon op aarde

Op wat Lambertus een zonekaart van Macrobius noemt, is de dubbele loop van de werelddocean gecombineerd met de beweging van de zon van oost naar west door de zodiak (afb. 48).³⁵ Dezelfde projectie van de zonnecirkel op de evenaarsdocean, is de eyecatcher van de uitvouwbare wereldkaart in het *Liber Floridus* (afb. 84). Ze toont de hoek tussen het eclipticavlak en het vlak van de hemelequator (in werkelijkheid: 23,5°) naar het noorden ten tijde van zomerzonnestilstand en naar het zuiden ten tijde van winterzonnestilstand. De planeten bewegen op een paar graden van de ecliptica over de vaste sfeer van de sterren. Soms lijken ze stil te staan in hun zogenaamde stations, soms lijken ze achteruit te gaan (afb. 91 & 92).³⁶ Onvermijdelijk roept de *mappa mundi* het beeld op van het licht als *syndesmos*, als de platonische riem of band die de hemelen bijeenhoudt.³⁷ De methode die Lambertus bij de beeldcompositie hanteert, is verwant aan hoe hij intervenueert in de teksten: een gegeven wordt ontleend aan de ene bron om binnen de context van een andere bron geherinterpreteerd te worden. Lambertus denkt dus niet alleen in het woord van de ander, maar ook in de beeldtaal van zijn bronnen. Net zoals bij de wijze van citeren vormen de beeldelementen de taal waarbinnen hij denkt. Doordat in het beeld evenwel verschillende beeldlagen gecombineerd kunnen worden, slaagt Lambertus er met beeldtaal beter in de gelaagdheid van zijn bronnen en de genuanceerdheid van zijn tussenkomst uit te drukken.

Het licht structureert in meer dan één opzicht de kaarten van Lambert. In de eerste plaats heeft dat te maken met het gebruik van de windstreken voor het opstellen van zijn *mappae* (afb. 93). Het cartografische noorden en de vier windrichtingen zijn immers vastgelegd vanuit de zonnecyclus. De oost-westas is de lijn die zonsopgang met zonsondergang verbindt ten tijde van de lente- en herfstequinox. Loodrecht daarop staat de noord-zuidas. In tegenstelling tot onze kaarten zijn middeleeuwse *mappae mundi* nagenoeg steeds oostwaarts gericht. Het is oriëntatie in de etymologische zin van het woord, waarbij 'oriëntatie' wijst op het zich richten naar het oosten (oriens).³⁸ De zonnebaan bepaalt de lengte van dag en nacht, ze leidt tot het ontstaan van de seizoenen. Twee keer per jaar kruist ze de hemelevenaar, op het moment van de nachtevening, wanneer dag en nacht even lang zijn. Ook twee keer per jaar verandert de zon van richting, wanneer de dag het langst is bij de zomerzonnwende, en het kortst bij de winterzonnwende. De keerpunten liggen ter hoogte van de Steenbokskeerkring en de Kreeftskeerkring. Nachteveningen en zonnwendes konden op heel wat belangstelling rekenen in de twaalfde-eeuwse renaissance.³⁹ Willem van Conches vertelt hoe Joden en Romeinen de schepping lieten plaatsvinden tijdens de lente, terwijl de Egyptenaren – met Macrobius in hun spoor - het op de zomer hielden.⁴⁰ De schepping in de lente is ook voor Lambertus een vaststaand gegeven. Op de lentenachtevening – conventioneel vastgelegd op 25 maart - situeert hij niet alleen de schepping van de wereld, maar ook het offer van Isaac, de doortocht door de Rode Zee, de boodschap aan Maria, de offerdood van Christus en de val van de opstandige engelen.⁴¹ Kortom, het licht legt niet enkel de structuur van de kaart vast en geeft haar een symbolische betekenis, het structureert ook de geschiedenis en het wereldbeeld (afb. 94).

Geen onderwerp wordt onberoerd gelaten als het erom gaat het belang van de zon te beargumenteren. Macrobius was tijdens de middeleeuwen dé autoriteit voor de bepaling van de diameter van de zon en de omtrek van de zonnebaan.⁴² Lambertus citeert hem twee keer en vergeet telkens een stap in de berekening. Of de verschrijving aan Lambertus zelf te wijten is dan wel aan zijn brontekst, weten we niet (afb. 95).⁴³ Wel is zeker dat het onderwerp door de middeleeuwen heen enige belangstelling genoot, aangezien het ook besproken wordt door Eriugena en Hugo van Sint-Victor.⁴⁴ Voor Lambertus doet de rekenfout er overigens weinig toe. Het getal op zich is van beperkt belang, het is veeleer een middel om tot kennis van het onstoffelijke te komen, zoals wiskunde tout court gedefinieerd werd door Gerbert van Aurillac, de latere paus Sylvester II (950-1003). Adelbold II, de bisschop van Utrecht, correspondeerde met Gerbert van Aurillac rond hetzelfde thema.⁴⁵

Juist de combinatie van astronomie met zonnelymboliek typeert Lambertus' cartografie. Talloze toespelingen uit de Bijbel maakten van de zon een evidente metafoor voor het spirituele licht van God sinds het vroege christendom. In de twaalfde eeuw kon het thema evenwel op een laaiend enthousiasme rekenen binnen de liturgie en in de prediking. Ook al bleef de benadering louter allegorisch, in combinatie met het neoplatonische wereldbeeld werd de natuur een geprivilegieerd handboek om tot kennis van God te komen. Het resultaat hiervan kan gezien worden op de kaarten uit het *Liber Floridus*: God zetelt boven de kosmische orde én is overal (afb. 73), net als het licht van de zon of de maan (afb. 66). Beide hemellichamen konden Christus symboliseren - dat blijkt uit een lijst met benamingen van God die Lambertus aan zijn bronnen ontleent. Niet alleen de Zon of de Maan, maar ook het Firmament kon gelden als naam. Lambertus beperkt zich niet tot het noteren van die namen in een lijstje, hij zet ze ook letterlijk in de verf op zijn kaarten. Zijn *mappae mundi* illustreren de nauwe band die de middeleeuwer veronderstelde tussen de Schepper en zijn schepping.⁴⁶

Van een eiland in de oceaanzee tot een kwart van de bewoonde wereld

Een van de meest voorkomende voorstellingen van de bewoonde wereld, dus niet van de aardbol, is de zogenaamde OT-kaart. Op een cirkelvormig grondplan, de 'O', duidt een T-vormige indeling op het water dat drie continenten scheidt: de Middellandse Zee tussen Afrika en Europa, de Nijl tussen Afrika en Azië en de Russische Don die uitmondt in de Zwarte Zee tussen Azië en Europa. Het geheel was omringd door een kolossale oceaanstroom.⁴⁷ De antieke opdeling in drie continenten raakte geleidelijk gechristianiseerd door ze gelijk te zetten met de erfgronden van de drie zonen van Noach: Sem, Cham en Japhet (afb. 99-102).⁴⁸ In het *Liber Floridus* is de voorstelling van de OT-kaart vaak ingepast in een groter geheel waar het een aanvaardbare voorstelling vormt van het noordelijk halfrond - daar bevond zich immers het grootste deel van Adams nakomelingen. Met de waterwegen als grenzen werden de continenten als het ware grote eilanden. 'De volledige wereld die door ons bewoond is, is als een klein eiland te midden van een oceaanzee', citeert Lambertus Macrobius. Ook al was diens werk een gegeerde bron voor Lambertus, het was aanvankelijk niet geïllustreerd. Macrobius zelf beperkt zich tot uitvoerige beschrijvingen, en pas in latere kopieën zijn illustraties ingelast. Net als Macrobius volgt Lambertus Erastothenes (276-194 v.Chr.) wat betreft de omtrek van de aarde, die hij gelijkstelt met 21.000 *leuga* of Gallische mijlen. Een omtrek van 21.000 *leuga* staat voor 252.000 Romeinse stadia of ongeveer 46.620 km. De omtrek is opnieuw een voorbeeld van het belang dat Lambertus aan getallen hecht.

Vanuit de OT-kaart, die voor hem de volkeren op aarde symboliseert, creëert Lambertus een zelfstandige Europakaart. De kwartcirkel die Europa op de OT-kaart beslaat, wordt tot een individuele kaart verzelfstandigd. 'Ook al is Europa één van de drie continenten, het beslaat slechts een vierde van de bewoonde wereld', schrijft Lambert (afb. 4). In de Karolingische tijd sloeg de term 'Europa' op het Karolingische rijk. In het *Liber Floridus* is dat niet langer het geval. We vinden er de oudste individuele kaart van Europa terug, waarop Lambertus het onderscheid maakt tussen het rooms-Frankische Keizerrijk, dat rood omrand wordt, en het geografische Europabegrip. In de literatuur was Europa op de eerste plaats het westelijke Avondland waar de zon onderging. Ook al is Lambertus' Europakaart een unicum, ze werd niet gekopieerd en kon dus op geen navolging rekenen.⁴⁹

De wereld in meervoud

Lambertus denkt in de taal van de ander, zelfs in het beeld van de ander. Maar terwijl zijn stem nauwelijks hoorbaar is in de geschreven tekst, is zijn beeldtaal expliciet: het zonnelicht als de band die de kosmos bijeenhoudt, is de allegorische voorstelling van de natuur van God die het bestaan bestiert. De thematiek is vooral bekend uit het werk van Pseudo-Dionysius de Areopagiet en Eriugena, maar kwam in de elfde eeuw voor bij Anselmus van Canterbury, die van het licht een theoretisch model maakte om tot begrip van God te komen. Zoals het licht uit één bron, de zon, ontstaat, zo komt het bestaan voort uit één bron: God.⁵⁰

In *Lambertus en de geleerdecultuur* kwam een tweede thema aan bod dat Lambertus met Anselmus deelde, namelijk de grootsheid van de schepping die in het *Liber Floridus* met getallen wordt

ondersteund: de afstanden tussen de werelddelen, de omtrek van de aarde, de omtrek van de zonnebaan worden alle van cijfers voorzien. 'Wat groot is, is groot omdat er een boven alles verheven Grootheid bestaat', was een idee die Anselmus van Canterbury in zijn *Monologion* verwoordde.⁵¹ Het zijn inderdaad vooral de *mappae mundi* die het mogelijk maken het verband te duiden tussen het *Liber Floridus* en de elfde-eeuwse geleerdenwereld, met in het bijzonder de figuur van Anselmus van Canterbury. Anselmus is nooit een directe bron. Daarvoor hanteert Lambertus het werk van Macrobius, Chalcidius, Martianus Capella et cetera. Hun teksten kunnen evenwel de overkoepelende ideeën die hij met Anselmus van Canterbury en zijn omgeving deelt in beeldtaal tot uitdrukking brengen.⁵²

Die beeldtaal werkt volgens één belangrijk principe: meervoudigheid. De argumentatie hiervoor kon in de schoot van de middeleeuwse kosmologie teruggevonden worden.⁵³ De Grootheid, die voor Anselmus niet ruimtelijk van aard was, vormde het begin van alle dingen. Het was een in wezen meervoudig principe, waardoor haar Essentie overal in de werkelijkheid teruggevonden kon worden.⁵⁴ De diversiteit van de schepping verhulde in geen geval de eenheid die erachter schuilging. Wel integendeel. Hiermee raken we aan het waarom van Lambertus' methode. Zijn grote verscheidenheid aan thema's onthulde voor de tijdgenoot de centrale idee die alles terugvoer op het goddelijke principe. Karl Morrison schreef hoe verscheidenheid voor de twaalfde-eeuw een esthetische norm betekende. Dat de schepping een geordend bestaan was, stond buiten kijf.⁵⁵ De soms letterlijke variatie in gezichtspunten moest de lezer doorheen het detail tot de essentie leiden. Daarom combineert Lambertus probleemloos kaarten van de aarde met kaarten van de hemel, plakt hij de noordelijke sterrenhemel op de kosmische globe of projecteert hij de hemel op aarde door de loop van de planeten door de zodiak samen met de ecliptica op een wereldkaart neer te tekenen.⁵⁶

Het over elkaar heen leggen van verschillende lagen van de werkelijkheid typeert de allegorische lectuur van de kosmos. Wat visueel op elkaar kon 'geprojecteerd' worden, liet zich in de tekst evenwel veel minder met elkaar verweven. De vele nevenschikte citaten zijn wellicht Lambertus' methode om die overlapping van betekenissen weer te geven.⁵⁷ Belangrijk is natuurlijk dat het woord een eigen statuut had dat niet los kon worden gezien van het Goddelijke Woord dat volgens *Genesis* aan de basis van de schepping lag (afb. 103) en, opnieuw volgens Anselmus, de goddelijke idee beter kon bevatten dan de dingen zelf, die daar slechts een afspiegeling van waren.⁵⁸ Het markeren van zijn tekst moet in dit proces een belangrijke rol gespeeld hebben. Inkleuring van initialen en markering in groen, geelwit of occasioneel zachtroze gebeurde nadat de tekst geschreven was. Ze hadden tot doel kernpunten van Lambertus letterlijk in de verf te zetten. Daarbij plaatst hij regelmatig een verduidelijking in de marge of herhaalt hij er cruciale begrippen.

Met een dergelijk statuut van het woord was elke contradictie in de tekst slechts schijnbaar. Wat voor ons een tegenspraak is, was voor de twaalfde-eeuw een opstap om tot een synthese te komen. 'De zon is acht keer groter dan de aarde, zegt Hilpericus, volgens Beda is ze slechts vier keer groter', citeert Lambertus twee belangrijke autoriteiten op het vlak van zonafmetingen. Hoeveel aandacht hij overigens ook spendeert aan het bepalen ervan, waar het hem in wezen om gaat is niet het cijfer, maar wel hoe immens de zon, het heelal en de schepping zijn.⁵⁹ Johannes van Salisbury (ca. 1115-1180) vergeleek het samenvallen van tegenstellingen met een kleurvlak op een schilderij die alleenstaand lelijk kan ogen, maar die wanneer ze als een onderdeel van het geheel beschouwd wordt, volop genietbaar kan zijn. Zo kan iets wat individueel wordt onderzocht, slecht of gek ogen, maar toch goed en mooi voor de dag komen in relatie tot het geheel.⁶⁰

De tegenspraak is overigens ook in de beeldtaal aanwezig. Op nagenoeg alle wereldkaarten bevindt de aarde zich zoals een centrum (*centron*) te midden van de zonnebaan en van de hemelglobe, terwijl op de Platonische hemelsfeer de aardse regio onderaan ligt.⁶¹ Dat vormt geen probleem voor Lambertus, omdat hij met geen van zijn voorstellingen claimt dé werkelijkheid op perkament te vatten. Daarbij wijkt hij zelfs af van de geijkte leer. De schepping van de wereld met Adam erin vindt plaats op de lente-equinox, terwijl er volgens het scheppingsverhaal zes dagen tussen zitten. En al maakte God op de tweede dag een blauwe hemel zoals de onze en een firmament in beweging, volgens Lambertus was het wachten tot de derde dag vooraleer hij de ‘wateren van het firmament op de wateren van de zee plaatste om het vuur van de sterren te milderen’.⁶² Hiermee wordt het uitspannel bedoeld waarmee God op de tweede dag van zijn schepping de watermassa onder het gewelf scheidde van de watermassa erboven.⁶³ In *Genesis* gebeurt dat eigenlijk al op de tweede dag, maar aangezien de derde dag toch voor het rivierennet gereserveerd was, lijkt Lambertus’ these veel logischer.

Hiermee is slechts het tipje van de sluier opgelicht en zijn maar enkele van de vele ogenschijnlijke incongruenties behandeld. Rest ons nog te vermelden waar Lambertus de leidraad vond om de tegenspraken, verschillende perspectieven, voorstellingswijzen et cetera in zijn cartografie probleemloos te aanvaarden. De middeleeuwer ging uit van de eenheid van het bestaan, een eenheid die vorm kreeg in de cirkel. Die vorm vinden we ook terug op de stadsplattegronden van Jeruzalem die in de twaalfde eeuw een grote verspreiding kenden (afb. 104-107). Op basis van een *Commentaar* op Ezechiël van Hieronymus werd Jeruzalem van dan af als het wereldcentrum beschouwd.⁶⁴ Ook in het *Liber Floridus* moet zich een Jeruzalemkaart bevonden hebben. Lambertus’ *mappae mundi* symboliseren in hun rondheid die eenheid en geven tevens uitdrukking aan de weg om tot kennis te komen. Een weg die nooit rechtlijnig is.⁶⁵

¹ Woodward 1985, p. 510.

² Lecoq 1987, p. 9-49.

³ Wolfenbüttel, Herzog Augustbibliothek Cod. Guelf. 1 Gud. lat. (Lambertus von Saint-Omer, *Liber Floridus*, 12de eeuw.), f. 69v-70r.

⁴ Otten 1995, p. 262-263. Brief van Paulus aan de Christenen van Rome I, 20.

⁵ Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis*, p. 85.

⁶ Zie *Lambertus en de geleerdencultuur*. Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 23r, 88r, 226v. Derolez 1998, p. 52-53; Cadden, p. 2, 7, 14; Morrison 1990, p. 246; Morrison 1988, p. 39-40.

⁷ Volgens *Genesis* wordt het firmament op de tweede dag geschapen.

⁸ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 23r.

⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 94v; Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis*, p. 66.

¹⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 94r, v, 226r.

¹¹ Ambrosius Mediolanensis, *Exameron*, p. 45; Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis*, p. 60; Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 226v.

¹² Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 143v-144r.

¹³ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 92v-93r, 225v-226.

¹⁴ Vanderjagt 1994, p. 166-169.

¹⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 92v & 94r. Wolfenbüttel, Herzog Augustbibliothek Cod. Guelf. 1 Gud. lat., f. 64v.

¹⁶ McCluskey 1998, p. 135-136; Borst 1993, p. 53-78; Borst 1994, p. 156-164, 171-173.

¹⁷ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 94r en v.

¹⁸ D'Hollander 2002, p. 51.

¹⁹ Tester 1987, p. 4-10, 17-18; Wetherbee 1973, p. 104-105.

²⁰ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 93v.

- ²¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 2v; Grant 1994, p. 647, 672-673.
- ²² Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis*, p. 128; de Callatay 1996, p. 121-122, 124.
- ²³ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 93.
- ²⁴ *En toch was ze rond* 1990, p. 36.
- ²⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 24v. Lecoq 1987, p. 15; Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis*, p. 124; Von den Brincken 1973, p. 295.
- ²⁶ Kliege 1991, p. 145, 149. *Mappemondes* 1964, p. 113.
- ²⁷ Psalm 72,8; Amos 8, 12; Zacharias 9, 10.
- ²⁸ Amos 8, 12. Andreas de Sancto Uictore (+1175), *Super duodecim prophetas*, p. 155. Rupertus Tuitiensis (ca. 1075/6-1129), *Commentaria in duodecim prophetas minores*, 358 & 363.
- ²⁹ Adso Deruensis, *De ortu et tempore Antichristi*, linea 65; Augustinus, *Epistulae*, p. 4; Psalmen 72, 8; 49, 1 en 112, 3; Malachi 11.
- ³⁰ Aelredus Rieuallensis (ca. 1110-1167), *Homiliae de oneribus prophetis Isaias*, p. 247; Anselmus Cantuariensis (pseudo), *Liber de Antichristo*, lin. 51. Augustinus Hipponensis (pseudo), *Sermo de Antichristo*, lin. 62.
- ³¹ Lecoq 1987, p. 15.
- ³² Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 227v; Von den Brincken 1975, p. 114-115; Hofmann 1995, p. 12. Zie: Het *Liber Floridus* als beeldencyclopedie.
- ³³ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 24v.
- ³⁴ Wolfenbüttel, Herzog Augustbibliothek Cod. Guelf. 1 Gud. lat. (Lambertus von Saint-Omer, *Liber Floridus*, 12de eeuw), f. 69v-70r.
- ³⁵ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 24v.
- ³⁶ Tester 1987, p. 4-10, 17-18.
- ³⁷ Zie: Lambertus en de geleerdencultuur.
- ³⁸ De Coene 2009, p. 6-10. Obrist 1997, p. 33-45.
- ³⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 25r, 226r.
- ⁴⁰ Lemoine 2004, p. 91-92.
- ⁴¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 2r, 27v. Apocalyps 12: 7-9; Derolez 1998, p. 37, 59-61; Wormald 1973, p. 13-17.
- ⁴² Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis*, p. 82. De Coene 2009, p. 12-13.
- ⁴³ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 92r, 225r.
- ⁴⁴ Hugo de Sancto Uictore, *Practica geometriae*, p. 52-60. Iohannes Scotus Eriugena, *Periphyseon*, p. 262.
- ⁴⁵ Somfai 2002, p. 18; Adalboldus Ultraiectensis, *Epistula ad Siluestrum papam*, p. 303.
- ⁴⁶ De Coene, nog te verschijnen. Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 53v-54. Guillelmus de Conchis, *Dragmaticon Philosophiae*, IV, 14, 5.
- ⁴⁷ Dalche 1993, p. 705-711; Von den Brincken 1968, p. 131; Von den Brincken 1975, p. 112-119; Von den Brincken 1970, p. 250; *En toch was ze rond* 1990, p. 91. Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 47v.
- ⁴⁸ Von den Brincken 1973, p. 294-295.
- ⁴⁹ Von den Brincken 1973, p. 290, 300, 301.
- ⁵⁰ Couloubaritsis 1998, p. 988-990.
- ⁵¹ Couloubaritsis 1998, p. 988-990.
- ⁵² Verboon 2010, p. 24-32; Foster 1991, p. 4-6, 131-147.
- ⁵³ Zie bv. Honorius van Autun, *Clavis Physicae* (Parijs, Bibliothèque Nationale de France, Ms. Lat. 6734, f. 3v); D'Alverny 1953, p. 57-62.
- ⁵⁴ Couloubaritsis 1998, p. 988-990.
- ⁵⁵ Morrison 1990, p. 103, 121.
- ⁵⁶ Morrison 1988, p. 39-40. Morrison 1990: xx.
- ⁵⁷ Met dank aan Wim Verbaal voor de zegswijze en de aandachtige lectuur.
- ⁵⁸ Couloubaritsis 1998, p. 988-990.
- ⁵⁹ Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 25.
- ⁶⁰ Johannes van Salisbury, *Polycraticus*, p. 359; Morrison 1988, p. 39.
- ⁶¹ Zie: *Het Liber Floridus als beeldencyclopedie*.
- ⁶² Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 92, f. 23r.
- ⁶³ *Genesis* 1, 6-7. Beda Venerabilis, *De Natura Rerum*, p. 187.
- ⁶⁴ Von den Brincken 1973, p. 294.
- ⁶⁵ Morrison 1990, p. 104.